

ЛЕКСЕМА КОЗАК: ВІД ІСТОРИЧНОГО ПОНЯТТЯ ДО ЕТНОПСИХОЛОГЕМИ
(НА МАТЕРІАЛІ НАУКОВИХ ТА ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ ХІХ СТ.)

У лексичі як одному із структурних компонентів мовної системи властивий тісний зв'язок із навколишньою дійсністю, суспільством, цивілізацією. Про взаємодію мови з позамовною дійсністю, її соціальний характер говорять, насамперед простежуючи єдність мови і культури, мови та суспільства. На думку дослідників різноманітних аспектів взаємодії мови та культури, «у будь-який момент розвитку культури мова, що її обслуговує, відображає її повністю і адекватно» (Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. — М., 1983. — С. 15). Тому аналіз лексичної системи будь-якої мови на конкретному синхронному зрізі здатний відобразити певні процеси позамовної дійсності, зокрема й ті, що пов'язані з формуванням національної свідомості, з виробленням та ствердженням певних етнопсихологічних ознак, які визначають самотність етносу. Говорячи про лексему як про мовну одиницю, здатну втілювати та виражати культурні цінності, зазвичай маємо на увазі не «духовні гени», а певні пресупозиції (у філософському значенні цього терміна), тобто «нахили, тенденції, які в різні епохи реалізуються образами, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи» (Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К, 1996. — С. 97). Вивчення етимології та функціонування лексем, які завдяки своїй номінативній функції характеризують ціннісно-сміслову буття українського народу, визначають національні феномени, архетипні ознаки, сприятиме не лише дослідженню соціально-культурних основ національної самотності, а й виявленню певних рис етносу.

Починаючи з 30-40-х рр., ХІХ сторіччя є періодом утвердження ідеї національного відродження не лише в Україні, а й усьому слов'янському світі. Звісно, ця ідея позначилася і на процесі добору авторами лексем. Активізація вживання відповідних одиниць спостерігається не лише в рамках національної мови, але й у мовах-реципієнтах, що засвоюють їх.

Слово *козак* належить до арсеналу тих лексем, які в сучасній мові є своєрідними словами-символами, етнопсихологемами, оскільки репрезентують етноспецифіку мовного корпусу. Так, коли говоримо про когось «справжній козак», то підкреслюємо певні зовнішні риси та внутрішні якості людини. І це не дивно, адже історична місія українського народу якнайяскравіше виявилася в історії та долі козаків — степових лицарів, які прагнули бути не глядачами, спостерігачами світової драми, а її акторами, безпосередніми учасниками.

У ХІХ ст. лексема *козак* рівноправно функціонує у художніх та наукових текстах в російській та в українській мовах. Але якщо в українській мові вона має лише одну форму написання, то в тогочасних російськомовних текстах спостерігаємо два орфографічні варіанти: *казак* — *козак*. При цьому слід зазначити, що «Словарь русского языка XI-XVII вв. (М., 1980. — Вип. 7. — С. 15) та «Словарь русского языка XVIII в.» (СПб., 1997. — Вип. 9. — С. 192) фіксують лише один варіант написання — через *а*. В. Даль в «Толковом словаре живого великорусского языка» (М., 1981. — Т. 2. — С. 72 — 73, 131) визнає можливими дві форми написання цього слова, хоч наводить приклади лише з *а*. Досліджуючи етимологію слова *казак* у російській мові, М. Фасмер пов'язує його з українським *козак*, давньоруським *козакъ* у значенні 'робітник, батрак' (Этимологический словарь русского языка. — М., 2003. — Т. 2. — С. 158).

У російськомовних історичних працях М. Костомарова («Богдан Хмельницкий», «Две русские народности», «Иван Свирговский — украинский козацкий гетман XVI века» та ін.) слово *козак* пишеться тільки через *о*. У них виявляємо й лінгвістичні спостереження стосовно вживання окремих лексем у російській мові. Зокрема, вчений цікавиться діахронічним аспектом семантики слова, історією його функціонування в мові у зв'язку з розвитком певного історичного явища. Саме так автор трактує лексичне значення слова

козак, появу якого в російській мові, як і самого козацтва в Росії XV-XVI вв., пояснює татарським походженням (Тут і далі цит. за виданням: Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1903 — 1906. — Кн. 4. — С. 15).

Дослідник пов'язує походження лексеми *козак* із татарською мовою в значенні *'бродяга, вольный воин, наездник'*, виділяє також *волосних і сільських (волостных, деревенских) козаків* (С. 16), які, на відміну від земських людей, не платили земельної данини, мали своє господарство, займалися промислами, торгівлею і не були воїнами. Зокрема, учений вказує, що *козаками* називалися на Волзі *'вольные работники на судах'*. У приволзькому краї так називали *'бродячих, гулящих, вольных'* військових людей. Окремо вказане значення слова *козаки* *'как люди исключительно военного сословия'* (С. 17).

Етимологічний та лексикографічний коментар М. Костомарова збігається з даними «Словаря русского языка XI — XVII вв.», у якому також зафіксоване татарське походження аналізованого слова та вказується кілька його значень (С. 15). У XVIII ст. словник подає лише два значення: 1) *'представник особого войскового стану, житель войсковых областей России (Дону, Запорижжя, Яіку), який ніс військову службу за пільгове користування землею'* та 2) *'батрак, найманий робітник'* (С. 192).

Таким чином, заторкнувши в історичному дослідженні проблему семантики слова *козак*, М. Костомаров зумів показати розвиток його значення в діахронічному аспекті з елементами етимологічного аналізу. Це дало змогу: а) простежити розвиток семантики слова у зв'язку з вивченням реалій навколишньої історичної дійсності; б) виділити у семантичній структурі семи *'вільний'* та *'військовий'*, простежити їх рух до семантичного ядра слова. Процеси, які спостерігав автор, на наш погляд, сприяли і становленню внутрішньої форми слова *козак*, що відповідає його сучасному розумінню.

Наукові уподобання М. Гоголя були тематично та концепційно пов'язані з історією України. У тексті історичної розвідки «Взгляд на составление Малороссии» лексема *казак* та її похідні вживаються винятково у російському написанні: *Если не к концу XIII, то к началу XVI века можно отнести появление казачества...; В это время явился близ порогов городок, или острог, Черкасы,... где было главное сборище и местопребывание казаков* (С. 29); *...езде в них дышит эта широкая воля казацкой жизни. Везде видна та сила, радость, могущество, с какою казак бросает тишину и беспечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзию битв, опасностей и разгульного пиришества с товарищами* (С. 68) (Тут і далі цит. за виданням: Гоголь Н. В. Собрание сочинений в 6-ти тт. — М., 1953. — Т. 6). Останній із наведених текстових фрагментів переконливо свідчить про те, що М. Гоголь суто історичні дані про козаків доповнює ще й особистісними характеристиками, які, без сумніву, відігравали неабияку роль у здійсненні історичної місії козацької спільноти.

Функціонування лексеми *козак* у наукових текстах другої половини XIX ст. було пов'язане з її властивістю об'єктивно називати історичні реалії позамовної дійсності. Але особливості поетичного сприйняття та відтворення навколишньої дійсності, притаманні текстам художньої літератури, стимулювали розвиток переносного значення. Воно виникло внаслідок гіперболізації сутнісних характеристик козаків, що називалися в наукових дослідженнях. Такими рисами, наприклад, наділяє М. Гоголь козаків у повісті «Тарас Бульба» (лексема *козак* ужита в цьому творі тільки в українській орфографії): *Не было ремесла, которого бы не знал козак: накурить вина, снарядить телегу, намолоть пороха, справить кузнецкую, слесарную работу и, в прибавку к тому, гулять напропалую, пить и бразничать, как только может один русский, — все это было ему по плечу.*

Актуалізована у художніх творах семантика цієї лексеми частково збігається з її значеннями у наукових текстах та словниковими фіксаціями. Так, у повістях М. Гоголя і в російських творах Т. Шевченка це слово функціонує у значеннях: 1) *'представитель военного сословия, которое обязано было нести воинскую службу за*

льготное пользование землей; житель войсковых областей; 2) *'парень, юноша вообще';* 3) *'бывший крепостной крестьянин бежавший в Запорожье и становившийся там*

свободным; 4) перен. Употребляется в качестве похвалы (Словарь языка русских пройденый Шевченко. — К., 1985. —Т. 1, — С. 454). Друге та четверге з цих значень можна кваліфікувати як похідні, тобто такі, що розвинулися внаслідок активного використання лексеми в художніх текстах другої половини XIX ст. Словники російської мови XI-XVII, XVIII ст. їх не фіксують, але саме вони експлікують етнопсихологічні ознаки козацтва, а їх актуалізація та гіперболізація у художніх текстах стимулювала виникнення слова-символу *козак*.

Звернення письменників до теми козащини у поетичній творчості не лише свідчить про пошуки ідеальної духовної субстанції, а й розкриває авторське бачення історичної спадкоємності, реалізацію історичного коду в народній свідомості (напр., балади М. Костомарова «Максим Перебийніс», «Щира правда», «Дід-пасішник», що увійшли до збірок «Українські балади» (1838) та «Вітка» (1841). Незважаючи на романтичний характер балад, написаних українською мовою, автор проходить шлях від абстрактного пошуку квінтесенції буття до утвердження національного образу буття, яким справедливо виступає козацтво. Створені образи козаків, героїв-борців, месників, попри властиві їм вади, є втіленням «національної вдачі, буяння вільної індивідуальності, особистісного завоювання світу, що було архетипним для менталітету України» (Кримський С. Б. Цит. пр.).

Вибір різних варіантів орфографії слова *козак* у творах М. Костомарова, Т. Шевченка та М. Гоголя можна пояснити нестабільністю норми наукового стилю щодо вживання цього терміна.

Простеживши функціонування лексеми *козак* у текстах наукового та художнього стилів, маємо змогу виявити її лексико-семантичний та художньо-поетичний потенціал. Якщо тлумачення цього слова в історичних роботах ґрунтується на його властивості називати об'єкти та факти позамовної дійсності, то в художніх творах це значення трансформується в образ-символ. Він допомагає оцінювати окремі культурні процеси, відображені у мові як національні феномени. У свою чергу, це дає змогу з'ясувати питання про належність того чи іншого культурного діяча до певної національної традиції.